

Համո ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՄ (1918 թ. դեկտեմբեր – 1919 թ. ապրիլ) *

Թուրքական ռազմակալումից ազատագրված Լոռու պատկանելության շուրջ 1918թ. հոկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության և Վրացական Հանրապետության միջև առաջ եկած դիվանագիտական հակամարտությունը դեկտեմբերի 13-ին վերաճեց պատերազմի: Անդրկովկասում Անտանտի ներկայացուցիչների միջնորդությամբ դեկտեմբերի 29-ին Ղարաքիլիսայում կողմերը զինադադարի համաձայնագիր ստորագրեցին, որի հիման վրա դեկտեմբերի 31-ին ռազմական գործողությունները դադարեցին: 1919թ. հունվարի 9-17-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի ընթացքում առերևույթ «լուծվեցին» հայ-վրացական տարածքային խնդիրները. Ախալքալաքում մտցվեց վրացական վարչակարգ, իսկ հայկական գորաջոկատների կողմից ազատագրված Լոռին վերաձվեց չեզոք գոտու: Հայաստանի և Վրաստանի հարաբերություններում առկա վիճելի մյուս հարցերի կարգավորումը տևեց մինչև 1919թ. մարտը:

Վերը թվարկված իրադարձությունների ուսումնասիրության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն Հայաստանի խորհրդի անդամ, ճանաչված դաշնակցական գործիչ ու մտավորական, հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի հայկական պատվիրակության նախագահ Մարտիրոս Հարությունյանի շուրջ երեք տասնյակ նամակները: Դրանք ուղղված են Հայաստանի խորհրդի նախագահ Ավետիք Սահակյանին, ՀՀ վարչապետ Հովհաննես Քաջազունուն, վարչապետի պաշտոնակատար Ալեքսանդր Խատիսյանին, Արտաքին գործերի նախարար Սիրական Տիգրանյանին, Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լևոն Եվանգուլյանին՝ ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկելով 1918թ. դեկտեմբերից մինչև 1919թ. ապրիլը:

Թիֆլիսից Երևան վերադառնալուց հետո՝ 1919թ. ապրիլի 7-ին, Մ. Հարությունյանը և պատվիրակության մյուս անդամներն իրենց կատարած աշխատանքների վերաբերյալ ընդարձակ զեկուցում-հաշվետվություն են ներկայացրել վարչապետի պաշտոնակատար Ալեքսանդր Խատիսյանին: Այս արժեքավոր փաստաթուղթը տարիներ առաջ հրատարակել ենք¹: Նշված նամակ-զեկուցագրերը հայ-վրացական հարաբերությունների տվյալ ժամանակափուլի պատմությունը հետազոտող մասնագետների (Ռ. Հովհաննիսյան, Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան,

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ Տե՛ս Սուքիասյան Հ., Հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի հայկական պատվիրակության հաշվետվությունը (1918թ. դեկտեմբեր – 1919թ. մարտ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2009, N 1, էջ 185-206:

Կ. Սարգսյան, Ա. Մելքոնյան, Վ. Վիրաբյան, Վ. Հարությունյան և ուրիշներ) կողմից ուսումնասիրված չեն²:

Մ. Հարությունյանի նամակներում անդրադարձ է կատարվում զինադադարի շուրջ բանակցություններին, խաղաղարար կոնֆերանսի նախապատրաստական աշխատանքներին, կոնֆերանսի ընթացքին, երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման խնդրին, հայ-վրացական հարաբերություններին առնչվող այլ վիճահարույց հարցերի (Չեզոք գոտու երկաթուղու, անդրկովկասյան բռնության, անդրկովկասյան միասնական գույքի բաժանման խնդիրներ, Դաշնակիցների քաղաքականությունը, Վրաստանի հայերի դրությունը և, ընդհանրապես, հայության նկատմամբ վրացիների դիրքորոշումը, պատմվիրականության գործունեության արդյունավետության խնդիրը և այլն):

Մ. Հարությունյանի՝ մեզ հայտնի առաջին նամակը գրվել է 1918թ. դեկտեմբերի 23-26-ի միջակայքում: Այն Ղարաքիլիսայից ուղարկվել է Հայաստանի խորհրդի նախագահ Ավետիք Մահակյանին: Այստեղ ուշադրության արժանի վկայություններ կան վրացիներից վերցված ռազմավարի մասին: Այսպես՝ հայկական զինուժն առգրավել էր 300 վագոն, 15 շոգեկառք, գնդացիք, 16 թնդանոթ, 3 գրահագնացք (որից 2-ը անվնաս վիճակում. դրանցից մեկը մասնակցում էր վրացիների դեմ ռազմական գործողություններին), ռազմամթերք, երկաթուղային, հեռագրային և հեռախոսային գույք և այլն, գերել շուրջ 1000 վրացի զինվոր (այդ թվում՝ 40 սպա): Վրացիներն ունեին շուրջ 400 սպանված ու վիրավոր, հայկական կողմի կորուստներն անհամեմատ քիչ էին: Մ. Հարությունյանն առաջարկում էր ուղարկել փորձառու պաշտոնյաներ ու մտավորականներ՝ ազատագրված տարածքներում իշխանության մարմիններ ձևավորելու նպատակով, նաև զինական ուժ՝ ազատագրված տարածքներն ամրացնելու և նոր հաջողություններ արձանագրելու համար: Նա ցավով արձանագրում էր, թե Ղարաքիլիսա հասնելով՝ պարզել են, որ Վրաստանը ոչ միայն ներկայացուցիչներ չի ուղարկել, այլև որևէ պատասխան չի տվել զինադադարի վերաբերյալ Է. Գրինի առաջարկին³: Այս և այլ փաստերի համադրումից երևում է, որ Մ. Հարությունյանը կողմնակից էր ռազմական գործողությունների դադարեցմանը և երկու դրացի ժողովուրդների միջև եղած հակասությունները խաղաղ, բանակցային ճանապարհով հարթելուն:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Եր., 2005: Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Եր., 1999: Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ՝ Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազախեցյանի, Եր., 2000: Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921թթ., Եր., 2002: Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, Վիրաբյան Վ., 1918թ. վրաց-հայկական պատերազմը. ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Եր., 2003: Նույնի՝ Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-2016թթ., Եր., 2016: Հարությունյան Վ., Հայ-վրացական պատերազմը (1918թ.), Եր., 2014: Ի դեպ, առաջիկայում պատրաստվում ենք այդ նամակները հրատարակել:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 368-369 շրջ.:

1919 թ. հունվարյան կոնֆերանսի ընթացքում և հաջորդ օրերին հայկական կողմի համար միջպետական խնդիրների շարքում առաջնային էր համարվում Հայաստանի Հանրապետության և Վրացական Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնումը: Մ.Հարությունյանի նամակների ընթերցումից պարզորոշ էրևում է, որ այս ուղղությամբ նրա գլխավորած պատվիրակության գործադրած ջանքերն արդյունք չէին ունենում: Խնդիրն այն է, որ վրացական կառավարության ներկայացուցիչները զանազան պատճառաբանություններով ձգձգում էին հարցի հանգուցալուծումը:

1919 թ. հունվարի 17-ին Երևան ուղարկված նամակում Մ. Հարությունյանը շեշտում է հետևյալ հանգամանքը. կոնֆերանսի ընթացքում և մասնավոր հանդիպումների ժամանակ հայ պատվիրակները փաստում էին, որ պատերազմը վերջացել է, ուստի երկու ժողովուրդներին ցույց տալու համար, որ խաղաղությունը վերջնական է, անհրաժեշտ է վերականգնել միջպետական նորմալ հարաբերությունները: Վրացիների փաստարկները հիմնականում բխում էին նրանց այն դիրքորոշումից, որ երկու երկրների միջև պատերազմը դեռևս վերջնականապես ավարտված չէ, այլ միայն զինադադար է կնքված: Ըստ այդմ՝ պետք է պարզել պատերազմի մեղավորին և ապա միայն վերականգնել դիվանագիտական կապերը⁴: Մրա պատճառներից էր այն, որ վրաց-հայկական դիվանագիտական հակամարտության և հատկապես երկշաբաթյա պատերազմի ընթացքում մենշևիկյան կառավարությունը վրացի ժողովրդին հակահայկական տրամադրություններ էր ներարկել, ուստի նրա համար դյուրին չէր կտրուկ փոխել տարվող քաղաքականությունը: Մանավանդ որ փետրվարի 14-16-ին կայանալիք Սահմանադիր ժողովի (այն գումարվեց 1919 թ. մարտի 12-ին) ընտրությունների ժամանակ այդ քայլը կարող էր օգտագործվել ընդդիմադիր ազգային-դեմոկրատական կուսակցության կողմից: Փետրվարի 2-ին այս մասին հաղորդելով ՀՀ կառավարությանը՝ Մ. Հարությունյանը պատկերավոր եզրափակում էր. «Իսկ այդ շովինիզմին ս[ոցիալ]-դ[եմոկրատիա]ն շատ նպաստել էր [իր] ընթացքով այս կոնֆլիկտի ժամանակ: Ս[ոցիալ]-դ[եմոկրատիա]ն իր դուրս կոչած չար ոգիներին այժմ ինքը չի կարողանում զսպել»⁵: Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Եվգենի Գեգեչկորին և վրացի մյուս պաշտոնյաները նման փաստարկներ էին բերում նաև կոնֆերանսի ընթացքում:

Մ. Հարությունյանն իր նամակներում բազմիցս վկայում է, որ վրացիները նշված պատճառաբանությամբ դեմ էին արտահայտվում Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության բացմանը: Հունվարի 21-ով թվագրվող նամակում նա գրում է, որ Ե. Գեգեչկորին իրեն ուղղակի առաջարկել է, որ վրաց-հայկական պատերազմի շրջանի նման, Վրաստանի տարածքում գտնվող Հայաստանի քաղաքացիների շահերը շարունակի պաշտպանել Թիֆլիսի պարսկական հյուպատոսը⁶:

⁴ ՀԱՄ, թ. 66 և շրջ.:

⁵ Նույն տեղում, թ. 90 շրջ.:

⁶ Նույն տեղում, թ. 70 և շրջ.:

ՀՀ հաշտարար պատվիրակության՝ Թիֆլիս ժամանելուց հետո այստեղ գտնվող հայերը, Մ. Հարությունյանի վկայությամբ, տարաբնույթ հարցերով արդեն դիմում էին պատվիրակությանը: Վերջինն էլ դրանք լուծելու համար ուղարկում էր Վրաստանի կառավարությանը կամ Թիֆլիսում գտնվող բրիտանական ներկայացուցչությանը⁷: Իր հերթին՝ բրիտանական ներկայացուցչությունը հայերին առընչվող դիմումներն ընդունում էր միայն ՀՀ պատվիրակության միջոցով: Փաստորեն պատվիրակությունը փաստացի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործառույթներ էր իրականացնում:

Նման դրությունը ձեռնտու չէր նաև անգլիացիներին: Հունվարի 23-ին վարչապետ Հ. Քաջազնունուն գրած նամակում Մ. Հարությունյանը նշյալ իրողությամբ, նաև հայկական պատվիրակության՝ անգլիացիներին ուղղված բազում դիմումներով էր պայմանավորում բրիտանական հրամանատարության այն մտքին հակվելը, թե Թիֆլիսում հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության վերաբացումն անհրաժեշտություն է: Հունվարի 22-ին հայկական պատվիրակության անդամների հետ հանդիպման ժամանակ Արևմտյան Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Ջորջ Ֆորեստիե-Ուոկերը կարծիք հայտնեց, թե Հայաստանի և Վրաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունները պիտի վերականգնվեն, քանի որ ոչ թե զինադադար, այլ խաղաղություն է հաստատվել⁸: Բացի այդ՝ Ուոկերը փետրվարի 15-ին վրացական կառավարության անդամներին ի գիտություն հայտարարեց, որ Վրաստանի կառավարությունն իրավունք չունի արգելելու Հայաստանի ներկայացուցչության գործունեությունը: Վրացական կառավարությանն ուղղված հորդորներն ու ճնշումը դրական արդյունք տվեցին⁹:

Մ. Հարությունյանն իր ղեկավարած պատվիրակության՝ Թիֆլիսում գտնվելը կարևորում էր մինչև այն պահը, երբ կվերաբացվեր Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունը: Այսպես՝ փետրվարի 17-ին ՀՀ արտգործնախարար Մ. Տիգրանյանին ուղղված նամակում նա գրում էր. «Մենք կարծում ենք, որ, եթե միսիան վերաբացվի, Միք. Թումանյանը կարող է առժամանակ գործերը տանել մինչև ներկայացուցիչ նշանակվելը: Այնուհետև գուցե դեղեգացիան հնարավորություն ունենա իրեն ազատ զգալու և վերադառնալու»¹⁰: Փաստենք, պատվիրակությունը հասավ իր առջև դրված այս կարևոր խնդրի լուծմանը:

⁷ Նմանատիպ դիմումների օրինակները տե՛ս Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմող՝ Ա. Զաքարյան, Եր., 2005, էջ 98-99, 103-104, 106:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 77:

⁹ Մուքիասյան Հ., Հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի ... հաշվետվությունը, էջ 199: Մարդարյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 103:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 84:

1919 թ. փետրվարի վերջերին վրացական կառավարությունը դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման հարցում այլևս չպնդեց իր նախկին տեսակետները և ի վերջո հայտարարեց, որ համաձայն է Թիֆլիսում հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության վերաբացմանը: Հայկական և վրացական պատվիրակությունների՝ փետրվարի 28-ին կայացած հանդիպման ժամանակ մի քանի ժամ անընդմեջ տևող բանակցությունների արդյունքում կողմերը կարողացան գտնել որոշ հարցերի լուծումներ և փոխհամաձայնության գալ: Չնայած որոշումների հիմնական մասը մնաց թղթի վրա, սակայն նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին երկու երկրների միջև դիվանագիտական կապերի վերականգնման համար¹¹:

Վրաստանի ղեկավարները համարում էին, որ անհրաժեշտ է պաշտոնապես հայտարարել երկու երկրների անկախությունը: Մրան համամիտ էր նաև ՀՀ պատվիրակությունը, ուստի այդ մասին տեղեկացրեց իր կառավարությանը: Բանն այն է, որ վրացիները մտավախություն ունեին, թե հայերը Վրաստանի անկախությանը կողմնակից չեն: Մարտ ամսվա ընթացքում Վրաստանի և Հայաստանի կառավարությունները միմյանց անկախության ճանաչման վերաբերյալ նույնիսկ փոխանակեցին¹²: Պատվիրակությունների հանդիպման ժամանակ համաձայնություն ձեռք բերվեց մարտի 1-ից պաշտոնապես բացված համարել Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական միսիան՝ նախկին դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական Միքայել Թումանյանի գլխավորությամբ՝ մինչև ներկայացուցչի նշանակումը¹³:

Փետրվարի 17-ի և մարտի 4-ի նամակներում Ս. Հարությունյանը հայտնում էր, որ դիվանագիտական ներկայացուցչի հարցում վրացական կառավարության անդամները, ինչպես մասնավոր խոսակցությունների ժամանակ, այնպես էլ երկկողմ բանակցությունների ընթացքում, դիվանագիտական պրակտիկայում տարածված սովորույթը վկայելով, դեմ էին արտահայտվում Արշակ Ջամալյանի վերանշանակմանը՝ մինչև իսկ առաջարկելով փոխել ներկայացուցչության ողջ կազմը: Մասնավոր խոսակցությունների ժամանակ նրանք նաև ակնարկում էին, որ իրենց համար առավել ընդունելի կլինի ոչ դաշնակցական ներկայացուցչի նշանակումը: Նման մոտեցում ունեին նաև Անդրկովկասում բրիտանական հրամանատարության ներկայացուցիչները¹⁴: Հաշվի առնելով վրացիների դիրքորոշումը՝ ՀՀ կառավարությունը Վրաստանում դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակեց Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի նախկին անդամ, անկուսակցական,

¹¹ Մուքիսյան Հ., Հայաստանի և Վրաստանի միջև դիվանագիտական կապերի վերականգնման հարցը 1918թ. վրաց-հայկական պատերազմին հաջորդող շրջանում, «Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ», թիվ IX-X, Եր., 2014, էջ 552-553:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 150, թ. 86-87, Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг., Ер., 2012, с. 132.

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 117:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 126 և շրջ.: Մուքիսյան Հ., Հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի ... հաշվետվությունը, էջ 199-200:

իրավաբան Լ. Եվանգուլյանին: Վերջինիս թեկնածության դեմ վրացիները չառարկեցին¹⁵: 1919 թ. մարտի 8-ին Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչությունը վերաբացվեց:

Նամակներում փաստեր են բերվում նույնիսկ զինադադարի համաձայնագրի ստորագրումից հետո Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում և այլ բնակավայրերում հայ բնակչության թալանի, հալածանքների, զանգվածային ձերբակալությունների մասին: Օրինակ՝ հունվարի 8-ին վարչապետ Հ. Քաջազունուն ուղղված նամակում նա գրում էր. «Դեղեգացիայի անդամներն ունեն անգլ[իական] և ֆրանս[իական] միսիայի թղթեր, որ եկած են այստեղ նրանց հրավերով և գտնվում են այդ միսիայի հովանավորության տակ: Այլ կերպ այստեղ անհնարին էր ապրել. մի այնպիսի համիդական ռեժիմ է տիրում, որ մարդիկ վախենում են փողոց դուրս գալ: Ձերբակալություններ՝ մասսայական: Բանտերը և մեծ շենքերը լեփ-լեցուն են 19-45 տարեկան հայերով. առանց խտրության ձերբակալում [են], ապա, մեծ գումարներ առնելով, արձակում: Հայավաճառության մի օրգիա է ստեղծված, որ իր նմանը չունի ոչ մի երկրում և չի ունեցել պատմության որևէ շրջանում»¹⁶: Ի դեպ, վրաց-հայկական պատերազմի ժամանակ Թիֆլիսի հայկական միսիայի ծառայողներն աքսորվել էին Բաթում: Նրանք Թիֆլիս վերադարձան միայն 1919 թ. Հունվարի կեսերին: Հունվարի 17-ին իր կառավարությանն ուղղված նամակում Մ. Հարությունյանը տեղեկացրեց այս մասին¹⁷:

Նամակներում վկայություններ կան նաև հայերի նկատմամբ Դաշնակիցների քաղաքականության մասին: Կոնֆերանսի օրերին գրված նամակներում Մ. Հարությունյանն առավել քննադատորեն է արտահայտվում մասնավորապես անգլիացիների մասին՝ նրանց մեղադրելով հայության շահերն անտեսելու մեջ: Նշենք, որ 1919թ. ապրիլի 7-ին ՀՀ վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանին ներկայացրած ընդարձակ զեկուցում-հաշվետվության մեջ նա շեշտում էր, որ 1918թ. դեկտեմբերի վերջին և 1919թ. հունվարի սկզբներին անգլիացիները տպավորություն ունեին, որ պատերազմը հայերն են սկսել, ուստի նրանք էլ մեղավոր են: Նա դրանով է բացատրում զինադադարի պայմանների հարցում և 1919 թ. հունվարյան կոնֆերանսի օրերին Դաշնակիցների՝ կողմերի հանդեպ ունեցած կողմնապահ դիրքորոշումը, որի պատճառով «միատեսակ վերաբերմունք չկար

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 77 և շրջ., *Туманян М.*, նշվ. աշխ., էջ 133: Ի դեպ, Մ. Հարությունյանն արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանին առաջարկում էր Վրաստանում դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակել անկուսակցական Տիգրան Բեկզադյանին (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 77 շրջ., 109): Սակայն ՀՀ կառավարությունն առավել նպատակահարմար համարեց, համաձայն նախապես կայացված որոշման, վերջինիս նշանակել Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 55 շրջ.: Այս մասին տե՛ս նաև՝ Ջամալեան Ա., *Հայ-վրացական կնճիռը*, «Հայրենիք», Բոստոն, 1929, մարտ, էջ 115-125, ապրիլ, էջ 135-139: Վրացյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 242-248: Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 130-133: Վիրաբյան Վ., *Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ.*, էջ 441-449:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 68 և շրջ.:

դեպի Ախալքալաքի և Լոռվա հարցերը»¹⁸: Կարծում ենք՝ սա ուշադրության արժանի, միևնույն ժամանակ ոչ միանշանակ դիտարկում է: Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակն ու նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությունը» վորձ էին կատարել վրաց-հայկական պատերազմի առիթն օգտագործել սեփական ազդեցությունն անդրկովկասյան տարածաշրջանում հաստատելու նպատակով: Այս պատճառով վրացիների, վերջիններիս ջանքերի արդյունքում՝ նաև անգլիացիների մոտ թյուր տպավորություն էր ստեղծվել, թե պատերազմի ժամանակ հայերը դաշնակցել են ռուսների հետ¹⁹: 1919 թ. հունվարի վերջերից մինչև մարտի սկզբները Մ. Հարությունյանի՝ Երևան ուղարկած նամակներից տեսնում ենք, որ իրադարձությունների խորքային պատճառներին ծանոթանալուց հետո էականորեն փոխվել էր Դաշնակիցների դիրքորոշումը հայերի՝ պատերազմում մեղավոր լինել-չլինելու հարցում: ՀՀ և Վրաստանի պատվիրակությունների բանակցությունների ժամանակ անգլիական զինվորական ներկայացուցիչներն առավել հավասարակշիռ վերաբերմունք էին հանդես բերում: Դրա դրսևորումներից էր Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության վերաբացումը, ինչը ՀՀ հաշտարար պատվիրակության առջև դրված կարևոր խնդիրներից էր, որը վերջինս մեծ դժվարությամբ իրականացրեց:

Մ. Հարությունյանն անդրադառնում է նաև բանակցությունների երկարաձգման և իր ղեկավարած պատվիրակության՝ շուրջ երեք ամիս Թիֆլիսում մնալու պատճառներին: Նա դա պայմանավորում էր այն իրողությամբ, որ Վրացական Հանրապետության ղեկավարները գոյություն ունեցող երկկողմ հակասություններն ու խնդիրներն արագ և արդյունավետ լուծելու պատրաստակամություն հանդես չէին բերում, հաճախ էլ այդ հնարավորությունը չէին ունենում: Վրացական պատվիրակության անդամները կառավարության անդամներ և իշխող սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության բարձրաստիճան պարագլուխներ էին, որոնք առաջին հերթին զբաղված էին իրենց անմիջական պարտականությունների կատարմամբ: Բացի այդ՝ հաճախ նույնիսկ մանր հարցերը նրանք հետաձգում էին, քննարկում կառավարության նիստերի ժամանակ և նոր միայն հանդիպում ՀՀ պատվիրակության հետ²⁰: Հասկանալի է՝ հայ պատվիրակներն այլ աշխատանքներով ծանրաբեռնված չէին և ձգտում էին բանակցությունները շուտ ավարտել (սա նաև ՀՀ կառավարության հրահանգն էր):

Նամակներում տեղեկություններ կան նաև հայ-վրացական կոնֆերանսի նիստերում լուծում չստացած և այնուհետև հայ-վրացական երկկողմ բանակցություններում քննության առարկա տնտեսական խնդիրների (այն է՝ անդրկովկասյան միասնական գույքի բաժանման, Չեզոք գոտու երկաթուղու գործարկման և երկաթուղագծի տնօրինման, անդրկովկասյան բռնների թողարկման) վերաբերյալ:

¹⁸ Մուքիասյան Հ., Հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի ... հաշվետվությունը, էջ 196:

¹⁹ Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Եր., 2011, էջ 151-168:

²⁰ Մուքիասյան Հ., Հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի ... հաշվետվությունը, էջ 203:

Զգձգումներով ուղեկցվող բանակցություններն ավարտելով՝ ՀՀ հաշտարար պատվիրակության նախագահ Մարտիրոս Հարությունյանը 1919 թ. մարտի 19-ին վերադարձավ Երևան:

Ամփոփելով՝ փաստենք, որ Մարտիրոս Հարությունյանի նամակներն առաջին հերթին աչքի են ընկնում հավաստիությամբ: Դրանք պետական մտածելակերպ, առկա միջպետական հակասությունները բանակցությունների ճանապարհով լուծելու հմտություններ ունեցող, սառը, առանց հույզերի դատողություններ կատարող քաղաքական գործչի և դիվանագետի հաղորդումներ, վերլուծություններ, եզրահանգումներ ու առաջարկներ են, որոնք իրենց արդիականությունը պահպանել են նաև մեր օրերում:

ОСВЕЩЕНИЕ АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПИСЬМАХ МАРТИРОСА АРУТЮНЯНА (1918 г. декабрь – 1919 г. март)

___ *Резюме* ___

___ *А. Сукьян* ___

Для изучения армяно-грузинских отношений, последовавших за грузино-армянской войной в декабре 1918 г., важное значение приобретают около три десятка писем члена Совета Армении, выдающего деятеля партии АРФ Дашнакцютюн, председателя армянской делегации в армяно-грузинской мирной конференции Мартироса Арутюняна.

В письмах рассматриваются аспекты, касающиеся переговоров армяно-грузинского перемирия, подготовительных работ мирной конференции, хода конференции, проблемам восстановления двусторонних дипломатических отношений и другим спорным вопросам армяно-грузинских отношений. Отмеченные письма, в первую очередь, отличаются своей достоверностью. Содержащиеся в них выводы и анализы свою актуальность сохранили и в наши дни.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մոքիասյան Համո Կարենի - պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,

E-mail: hamosukiasyan@mail.ru